

МЕХАНІЗМ ВЧИНЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ

Розслідування будь-якого злочину – це досить складний пізнавальний процес, для оволодіння яким потрібне чітке уявлення про об'єкт пізнання. Таке уявлення формується шляхом встановлення технологічної сторони злочину, тобто механізму його вчинення. Особливо це стосується економічних злочинів, які можуть мати надзвичайно складний механізм.

Поняття механізму злочину, його структура та значення, співвідношення механізму злочину та криміналістичної характеристики злочинів, особливості механізму вчинення економічних злочинів були предметом уваги Р. С. Белкіна, А. Ф. Волобуєва, В. Ф. Єрмоловича, Ю. І. Кондра, А. М. Кустова, І. М. Лузгіна та інших авторів. Але незважаючи на низку сформульованих принципово важливих положень у працях названих учених, залишається ряд невирішених або дискусійних питань. Зокрема, відсутнє однозначне визначення механізму злочину та його структурної побудови, особливо стосовно економічних злочинів. Формулювання визначення механізму вчинення економічних злочинів на основі аналізу наукових праць вчених та матеріалів кримінальних справ і є **метою** даної статті.

Криміналістична модель злочину за своїм інформаційним змістом повинна конкретизувати, уточнювати, доповнювати кримінально-правові, кримінологічні, психологічні та інші моделі й інтерпретувати їх у тому вигляді, який наближений до специфіки пізнавально-доказового процесу [1, с. 44]. На думку А. М. Кустова, таку модель утворюють такі криміналістично значущі компоненти, як акти поведінки учасників злочинної події, змін навколишнього середовища, джерел та носіїв інформації про злочин та його учасників тощо [2, с. 3]. Тобто криміналістика акцентує свою увагу на функціональній стороні протиправної діяльності, яка й визначає механізм злочину.

Поняття механізму злочину як складової частини предмета криміналістики вперше було використано А. Н. Васильєвим, який розглядав його як процес вчинення злочину, в тому числі його спосіб і всі дії злочинця, що супроводжуються утворенням матеріальних та нематеріальних слідів, які можуть викорис-

товуватися під час розкриття та розслідування злочину [3, с. 8]. Як функціональний аспект злочину розглядають його механізм Ю. Г. Корухов [4, с. 13], В. А. Образцов [5, с. 46], Р. С. Белкін [6, с. 228]. Механізм злочину, як цілком точно зазначає А. М. Кустов, – це система процесів взаємодії всіх учасників злочину між собою і навколишнім середовищем, що приводить до утворення криміналістично значущої інформації про злочин, його учасників та результати [2, с. 11–12].

З поняттям механізму злочину тісно пов'язане поняття криміналістичної характеристики злочинів. Зокрема, В. А. Образцов, В. Г. Танасевич, В. І. Куклін вважають, що сукупність даних про типовий механізм злочину певного виду входить у зміст криміналістичної характеристики злочинів певного виду як основний її елемент [7, с. 99]. На нашу думку, така позиція щодо співвідношення понять «механізм злочинів» і «криміналістична характеристика злочинів» є досить точною.

Механізм злочину містить у собі відомості про те, як саме було вчинено злочин. Він становить об'єкт пізнання як для практичних співробітників у ході встановлення обставин, що входять до предмета доказування, так і для науковців у ході узагальнення відомостей про функціональну сторону злочинів. Економічні злочини – це сукупність (комплекс) злочинів, що вчиняються групою осіб з розподіленням ролей та об'єднані єдиною метою. Тому вважаємо, що зазначені особливості економічних злочинів обумовлюють специфіку механізму вчинення злочинів зазначеної категорії, а саме: механізм учинення економічних злочинів є складним, оскільки відображає технологічну сторону вчинення комплексу взаємопов'язаних злочинів (основного та підпорядкованих). Криміналістична характеристика злочинів являє собою результат пізнання, яке здійснюється науковими співробітниками, та містить узагальненні відомості про механізми (їх сукупність) злочинів певної категорії. Вона становить теоретичну категорію, знання якої допомагає співробітникам правоохоронних органів у їх практичній діяльності під час висунення типових версій та обрання засобів для їх перевірки тощо. Механізм злочину тісно

пов'язаний із предметом доказування, адже в ході розслідування кримінальної справи всі елементи механізму злочину підлягають встановленню та доказуванню як елементи предмета доказування.

У відомостях про механізм злочину міститься важлива криміналістична інформація про «технологічний» бік події злочину, тобто про часовий та динамічний порядок зв'язку окремих етапів, обставин, факторів підготовки, вчинення та приховування слідів злочину, що дозволяють відтворити картину процесу його вчинення [8, с. 81]. Криміналістична характеристика окремого виду (групи) злочинів містить криміналістично важливу інформацію про злочин і його складові елементи, яка систематизується та використовується для підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів під час попередження, виявлення, розкриття та розслідування суспільно небезпечних діянь. Вказана характеристика за своїм призначенням має збірний характер та є узагальненою характеристикою злочину [8, с. 84–85].

У юридичній літературі криміналістична характеристика та механізм злочину висвітлюються як різні та багатогранні категорії. Зокрема, механізм конкретного злочину може містити інформацію про конкретно вчинений злочин, у той час як криміналістична характеристика такої інформації не містить. Остання включає тільки систематизовану інформацію, отриману внаслідок узагальнення практики розслідування злочинів конкретного виду чи групи. У конкретній кримінальній справі слідчий не конструє криміналістичну характеристику даного злочину, а досліджує факт обставин, що входять до предмета доказування, необхідні в даному випадку, та із зазначеною метою формує модель окремої події, що розслідується, максимально наближену до реальної кримінальної ситуації, тобто модель механізму конкретної злочинної події. Криміналістична ж характеристика злочинів як абстрактне наукове поняття існує в науці незалежно від порушення конкретної кримінальної справи та не формується в ході її розслідування. Вона, як результат наукового узагальнення типових ознак та особливостей певного виду злочинної діяльності, дозволяє мати цілеспрямований характер, коли буде чітко зрозумілий механізм вчиненого злочину. Механізм злочину має певні загальні ознаки з криміналістичною характеристикою, але, незважаючи на це, не тотожний їй, оскільки остання не розглядає закономірності механізму злочину як

динамічної системи. Під час опису елементів криміналістичної характеристики злочинів увага зосереджується на суттєвих, стійких та типових ознаках злочинів певного виду. Характеристика не показує чітко релевантні зв'язки між своїми елементами. Вона містить узагальнені відомості про певний вид (групу) злочинів та поширюється на деяку множину описаних видів (груп) злочинів [2, с. 66–68].

І. М. Лузгін обґрунтовано зазначив, що в механізмі злочинів певного виду елементи цієї системи показані в динаміці, у взаємозв'язку; вказуються поетапні, типові дії та інші поведінкові акти потерпілого та інших осіб, випадково втягнутих у кримінальну подію. Паралельно з цим показаний взаємозв'язок таких дій, які обумовили виникнення певних типових слідів у певних місцях навколишнього середовища. У криміналістичній характеристиці відсутні відомості про динаміку розвитку відносин через дії між співучасниками, з потерпілим та іншими учасниками злочинної події. Криміналістична характеристика містить відомості про властивості типізованої особи винного, а типізований механізм злочину вказує, як якості та властивості типізованої особи злочинця можуть відобразитись на діях чи вчинках винного, потерпілого та інших осіб (те саме стосується й особи потерпілого), а також у навколишньому середовищі [9, с. 25–30].

Механізм злочину – це, перш за все, відображення акту вчинення злочину, його дієва сторона, тобто той бік злочину, який втілюється в дійсності його виконавцями в їх практичних діях, у той час як криміналістична характеристика – це наукова діяльність з узагальнення відомостей про характерні механізми вчинення злочинів конкретних видів (груп) та виявлення кореляційних зв'язків між ними. Тобто вони співвідносяться відповідно як дієва (функціональна) та теоретична сторони одного об'єкта – злочинної діяльності.

Дискусійним залишається питання стосовно структурної побудови механізму злочину. Зокрема, Р. С. Белкін вказує на такі структурні елементи механізму злочину: суб'єкт злочину; ставлення суб'єкта злочину до своїх дій, їх наслідків та до співучасників; предмет посягання; спосіб учинення злочину; поведінка та дії осіб, які стали випадковими учасниками події; обставини, що сприяли або перешкождали злочинній діяльності; зв'язки та відносини між діями й злочинним результатом, між учасниками події [10, с. 41]. Проте деякі вчені вказують

на необхідність включення до складу механізму злочину, поряд із злочинною діяльністю, також дій та рухів потерпілого [2, с. 18]. Існує думка про доцільність окремо виділяти всі можливі дії з приховування злочину поряд із способом учинення злочину [8, с. 11, 80–81].

На нашу думку, найбільш обґрунтовано описує структуру механізму злочину А. М. Кустов, включаючи до нього такі елементи: діяльність суб'єкта злочину; комплекс (сукупність) дій, вчинків та інших рухів жертви злочину; комплекс (сукупність) дій, вчинків та інших рухів осіб, які виявились побічно пов'язаними зі злочинном; окремі елементи обстановки, що використовувалися учасниками злочину, включаючи предмет злочинного посягання [2, с. 21–22].

Для детального розгляду механізму економічних злочинів, його особливостей слід визначити, що таке економічні злочини та що характерно для їх вчинення.

Економічні злочини – це корисливі діяння, вчинені особами з використанням легальних форм господарської діяльності чи повноважень з контролю за цією діяльністю [11, с. 27–30]. Це злочини, які вчиняються переважно в сукупності (комплекси) злочинів, які взаємопов'язані між собою єдиною метою, тобто характеризуються існуванням злочинної технології збагачення.

Під злочинною технологією збагачення розуміють комплекс взаємопов'язаних злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами з метою отримання матеріальної вигоди і з використанням легальних форм господарської діяльності. У структурі злочинної технології можуть бути виділені основний і вторинні злочини [11, с. 33]. У даному ланцюзі вторинні злочини часто виконують функцію способів підготовки або приховування основного злочину. Особливістю злочинних технологій є те, що вони здійснюються в окремих сферах економічної діяльності і використовують специфічні для них ринкові інститути. Саме це й обумовлює особливості розслідування одних і тих же злочинів (з точки зору кримінально-правової кваліфікації), вчинених у різних сферах діяльності. Крім того, у кожній сфері злочинні технології диференціюються залежно від предмета посягання та спрямованості умислу. Особливістю злочинних технологій також є те, що вони мають динамічний характер. Це означає, що конфігурація підпорядкованих злочинів може варіюватись залежно від цілей злочинів та обстановки, в якій вони вчиняються [12, с. 76].

Для економічних злочинів є характерним використання статусу й атрибутів підприємства (юридичної особи) чи підприємця – фізичної особи. Зазначеній категорії злочинів властива висока «інтелектуальність», організованість, використання досягнень високих технологій. Вищевикладене дозволяє зробити висновок, що названі злочини у своїй сукупності мають ознаки певної системи, між елементами якої існує певний зв'язок. Саме зв'язок між злочинами, що становлять певну технологію злочинної діяльності, обумовлений тим, що всі елементи механізму цих злочинів пов'язані один з одним і становлять певну стійку систему. Це обумовлює, зокрема, специфічне для даної групи злочинів утворення слідів, а потім і їх виявлення, вилучення, оцінку на досудовому слідстві. Саме на цьому ґрунтується можливість уніфікації процесу розслідування певної групи злочинів в межах комплексної методики [13, с. 149–150].

Серед елементів, що характеризують злочинні технології збагачення, можна виділити наступні: особа злочинця; предмет злочинів; способи вчинення злочинів; обстановка злочинів та особливості слідоутворення; особа жертви злочину.

Предметом економічних злочинів згідно з узагальненими результатами опитування 75 слідчих органів внутрішніх справ та прокуратури, оперативних співробітників ДСБЕЗ та УБОЗ, які мають досвід розкриття і розслідування економічних злочинів, найчастіше є матеріальні цінності (вказали 64 % опитаних нами респондентів), готівкові грошові кошти у національній валюті (вказали 73,3 % респондентів), готівкові грошові кошти в іноземній валюті (вказали 33,3 % респондентів), грошові кошти у безготівковій формі (вказали 86,7 % респондентів) та цінні папери (вказали 5,3 % респондентів). Особливістю економічних злочинів є те, що предметом посягання є майно як капітал. Це детермінує їх підвищену організованість, специфічні способи підготовки, вчинення і приховування, їх сліди, а також форми і засоби протидії правоохоронним органам [11, с. 37–38].

Особа злочинця характеризується передусім тим, що вона в більшості випадків є суб'єктом господарської діяльності або ж наділена повноваженнями з контролю за такою діяльністю. Володіння підприємством у досягненні злочинної мети надає злочинцю ряд переваг та можливостей, серед яких опитані нами респонденти виділили: наявність офіційного статусу суб'єкта господарської діяльності (9,3 %);

доступ до механізму розрахункових операцій через використання банківських рахунків (53,3 %); можливість використовувати цивільно-правові угоди для маскуванню шахрайських операцій (36 %); можливість власника (засновника) підприємства уникати особистої відповідальності (26,7 %); можливість приховувати викрадене майно шляхом внесення його до фондів різноманітних підприємств (66,7 %).

Зайняття господарською діяльністю передбачає утворення суб'єкта господарської діяльності, укладання цивільно-правових угод тощо, що знаходить своє вираження в матеріальній формі відображення – документі. Оскільки злочинні технології збагачення у сфері економіки переважно маскуються під законну діяльність, то підrobка та використання неправдивих документів часто наявні під час вчинення вказаної категорії злочинів (вказали 85,3 % респондентів). Окрім того, заволодіння чужим майном відбувається з використанням службового становища чи повноважень (77,3 %), з використанням договірних зобов'язань (29,3 %), з використанням комп'ютерних технологій (25,3 %), з використанням довіри (1,3 %) тощо.

Особливістю економічних злочинів є те, що злочинні операції вчиняються фактично під оболонкою різноманітних цивільно-правових угод і здійснення зовні законних господарсько-фінансових операцій. Дана властивість ускладнює діяльність правоохоронних органів у напрямку виявлення та розслідування зазначених злочинів. Становище ускладнюється ще й наявністю прогалин та суперечностей у законодавстві, яке регулює порядок ведення господарської діяльності.

Важливим елементом механізму економічних злочинів є дії членів організованих злочинних груп, спрямовані на уникнення відповідальності за вчинене. Ці дії можуть входити у спосіб злочину або чинитися після його закінчення (посткримінальна поведінка) [11, с. 61]. Дії з приховування злочину не завжди вчиняються після безпосереднього вчинення злочину – часто вони вчиняються на стадії підготовки до злочину. Тобто зазначені дії є одночасно способом підготовки і приховування злочину. Важливість знання типових прийомів, спрямованих на уникнення відповідальності винних осіб, виражається в можливості цілеспрямованого виявлення механізму вчинення злочину, передбачення поведінки обвинувачених та інших осіб у ході розслідування злочину та подолання їх дій, спрямованих на протидію розслідуванню. Залежно від того, який спосіб

приховування (маскування) застосовувався, видозмінюються сліди злочину, знаряддя вчинення злочину, спосіб безпосереднього вчинення злочину, особливості особи злочинця, склад учасників злочину тощо. Тобто знання окремих прийомів приховування злочинів дозволяє слідчому відтворити невідомі елементи механізму злочину.

Обстановку визначають фактори регулятивного характеру, що встановлюють порядок діяльності, поведінку людей у побуті, професійній діяльності, кримінальному середовищі. Для багатьох економічних злочинів цей елемент пов'язаний з особливостями нормативно-правового регулювання сфери діяльності галузі, видом виробництва тощо; умов, що визначаються технологічним процесом чи операцією, системою обліку і звітності; зберігання і руху грошових засобів і матеріальних цінностей; документообігу (оформлення і використання проектних, планових, облікових та інших документів); виду продукції, що використовується, переробляється, випускається чи реалізується (сезонність робіт тощо) вчинення злочину; каналами збуту, реалізації розкраденого тощо [14, с. 141].

Особа жертви злочину характеризується тим, що в більшості випадків вона також є суб'єктом господарської діяльності. Тобто під час розслідування економічних злочинів слід враховувати статус потерпілого, вид цивільно-правових відносин, у яких він перебував з іншими учасниками господарської діяльності, в тому числі й зі злочинцем. Не слід виключати можливості вчинення порушень вимог чинного законодавства з боку жертви злочину. В одному епізоді особа може виступати жертвою, а в іншому – безпосереднім учасником злочинного акту. Для механізму вчинення економічних злочинів характерним є небажання потерпілої сторони викривати злочин з метою збереження ділової репутації або викриття інших злочинів, у вчиненні яких брали участь посадові особи такої установи (вказали 5,3 % респондентів).

Вважаємо за доцільне вказати на деякі особливості механізму вчинення економічних злочинів, через які зазначені злочини залишаються не виявленими протягом значного часу. Серед таких особливостей респонденти вказали: вчинення злочинів добре організованими групами (37,3 %); сприяння злочинцям з боку працівників банків (22,7 %); сприяння злочинцям з боку працівників органів державної влади (при реєстрації фіктивних підприємств – 22,7%); сприяння злочинцям з боку

працівників контролюючих органів (40 %); сприяння злочинцям з боку працівників правоохоронних органів (10,7 %); наявність у злочинців спеціальних знань (1,3 %); висока кваліфікація злочинців (1,3 %) тощо.

Отже, механізм злочину – це, передусім, система обставин, процесів і факторів, що обумовили виникнення матеріальних та інших носіїв інформації про злочин і його учасників, яка відображає функціональний аспект протиправної діяльності. Знання особливостей механізму злочину забезпечує можливість висунення загальних та окремих версій, планування розслідування, встановлення злочинця, потерпілого, сприяє дослідженню всіх об-

ставин, що підлягають доказуванню згідно з вимогами закону тощо.

Що ж стосується механізму вчинення економічних злочинів, то він обумовлюється комплексним характером зазначеної категорії злочинів, їх організованістю, високою кваліфікованістю злочинців та використанням легальних форм господарської діяльності для досягнення злочинної мети. Тобто механізм вчинення економічних злочинів характеризується наявністю злочинних технологій збагачення, вивчення яких є необхідною умовою для подальшої ефективної розробки засобів та методів боротьби з економічною злочинністю.

Література

1. Клочков В. В. Преступление как объект криминалистического познания / В. В. Клочков, В. А. Образцов // Вопросы борьбы с преступностью. – 1985. – Вып. 42. – С. 44–54.
2. Кустов А. М. Теоретические основы криминалистического учения о механизме преступления / А. М. Кустов. – М., 1997. – 228 с.
3. Криминалистика : [учебник / под общ. ред. А. Н. Васильева]. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – 496 с.
4. Криминалистика социалистических стран / [под ред. В. Я. Колдина]. – М. : Юрид. лит., 1986. – 512 с.
5. Криминалистика / [под редакцией В. А. Образцова]. – М. : Юрист, 1995. – 592 с.
6. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : НОРМА, 2001. – 240 с.
7. Танасевич В. Г. О криминалистической характеристике преступлений / В. Г. Танасевич, В. А. Образцов // Вопросы борьбы с преступностью. – 1976. – Вып. 25. – С. 94–104.
8. Ермолович В. Ф. Способы и механизм преступления / В. Ф. Ермолович ; [под ред. И. И. Басецкого]. – Мн., 2000. – 107 с.
9. Лузгин И. М. Некоторые аспекты криминалистической характеристики и место в ней данных о сокрытии преступлений / И. М. Лузгин // Криминалистическая характеристика преступлений : [сб. науч. тр.]. – М., 1984. – С. 24–36.
10. Белкин Р. С. Криминалистика. Краткая энциклопедия / Р. С. Белкин. – М. : Большая рос. энцикл., 1993. – 111 с.
11. Протидія економічній злочинності / [П. І. Орлов, А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика та ін.]. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – 568 с.
12. Кондра Ю. І. Особливості механізму вчинення економічних злочинів у сфері кредитування та їх розслідування / Ю. І. Кондра // Право і безпека. – 2006. – № 5'1. – С. 75–78.
13. Волобуєв А. Ф. Технології злочинної діяльності як об'єкт криміналістичного дослідження / А. Ф. Волобуєв, В. Б. Смелік // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів (до 80-річчя заснування Харківського НДУ судових експертиз). – Х. : Право, 2003. – Вип. 3. – С. 148–152.
14. Клепа Є. Криміналістична характеристика злочинів у сфері господарської діяльності: поняття, структура, елементи / Є. Клепа // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 7. – С. 139–141.

Надійшла до редколегії 26.10.2009

Анотації

Висвітлено зміст поняття механізму злочину, його структурна побудова та питання щодо співвідношення механізму злочину та криміналістичної характеристики злочинів. Вказано особливості механізму вчинення економічних злочинів.

Отображена суть понятия механизма преступления, его структурное построение и вопрос относительно соотношения механизма преступления и криминалистической характеристики преступлений. Указаны особенности механизма совершения экономических преступлений.

The essence of the notion “mechanism of crime”, its structural organization and the problem concerning correlation of mechanism of crime and forensic characteristic of crime are presented. Peculiarities of committing economic crimes' mechanism are specified.